

ОБНОВЛЕНСЬКА ЦЕРКВА В УКРАЇНІ (від виникнення до ІІ собору)

У статті простежується формування і перший етап розвитку обновленської церкви на Україні, розглянуто характерні риси і тенденції в історії даної церкви.

У 20-х рр. XX ст. внаслідок розколу Російської православної церкви (РПЦ) в Україні виникла обновленська **жива церква (ЖЦ)**. Церковний заколот при сприянні нової, більшовицької влади відбувся у серпні 1922 р., Харківську єпархію очолило обновленське Вище церковне управління (ВЦУ), яке 13. 09. 1922 р. заснувало Харківське єпархіальне управління на чолі зі свящ. В. Шаповаловим. До управління увійшли: уповноважений ВЦУ по Харківській єпархії прот. Є. Белінський, прот. П. Фомін, свящ. І. Четвериков, миряни П. Захаржевський, Я. Артюховський та С. Лемеш. Згодом делегація членів ЖЦ побувала у екзарха України митрополита Михайла (Єрмакова). Вимагаючи від владики неможливого - відречення від чернечих обітниць, актив ЖЦ провокаційно створив ситуацію, що сприяла церковному перевороту. Відмова владики виконати висунуту вимогу стала сигналом до захоплення влади обновленцями.

Уже наприкінці 1922 р. по Харківській єпархії зареєструвалося понад 4000 членів і кандидатів у члени групи ЖЦ [1]. У Катеринославі одразу ж після «одержання звістки про церковний заколот» [2] було засновано ВЦУ під головуванням свящ. Письменного та мирянина Бреславського. Законні єпархіальні владики були тут же заарештовані ДПУ. Протягом першого року правління ЖЦ більша частина духовництва Катеринославщини визнала себе прихильниками обновленства. Наприкінці року, внаслідок об'єднання Херсонської і Миколаївської груп ЖЦ, Дніпровський повіт налічував 400 осіб духовництва і мирян, які стали на платформу церковного відродження [3]. Поширювався вплив ЖЦ у Полтавській та Волинській губерніях. У Київській губернії, де позиції прихильників Патріарха Тихона були досить міцні, ЖЦ не була організована до листопада 1922 р. Після усунення митрополита Михайла і серії арештів вікаріїв єпархіальне управління очолила ініціативна група членів ЖЦ, яка перш за все оголосила, що сподівання на-

роду щодо встановлення більш відповідної духу християнського віровчення влади втілила у життя радянська влада, при якій обновленське духовництво із задоволенням існуватиме і діятиме [4].

Визнання справедливості більшовицької революції стало магістральною лінією живоцерковної політики. Соціально-політична система радянської держави була використана обновленцями як наочна модель при створенні власної церкви, стрижневими завданнями якої стали перерозподіл церковної влади з огляду на інтереси церковних «низів» та псевдонародна орієнтація. В зеніті церковної реформації ЖЦ встановила допустимість білого єпископату і дозвіл на участь в органах церковного управління представників нижчих конфесіональних шарів нарівні з єпископами. Зазначені лінії пізніше були затверджені Всеросійським обновленським помісним собором, який проходив у травні 1923 р. в Москві. Обновленці скасували інститут патріаршества, проголосивши, що «церква повинна керуватися соборно» [5], дозволили другошлюбництво духовництва. Було опротестовано шанування мощів, але один з лідерів руху митр. Антонін (Грановський) не схвалив цього напряму реформації, виступив за шанування мощів, «за дбайливе ставлення до дорогих святинь», мотивуючи це тим, що «молитва палкіше над справжньою труною» [6]. З тим, щоб зробити священнодіяство зрозумілішим для віруючих, було проведено окремі богослужбні реформи [7]. Собор затвердив резолюцію «Про реформу календаря», і обновленська церква перейшла на новий стиль.

Більшовицька влада, маючи за мету розкол і знищення православ'я, всіляко сприяла становленню ЖЦ, цькуючи конфесійних супротивників обновленства. Тому певна частина релігійно налаштованої громадськості вирішила, що саме в такий спосіб потрібно рятувати православ'я від тиску більшовицького атеїзму: під правлінням ЖЦ адаптувати церкву до нових соціально-політичних умов. Коли духовництво, відмежував-

шись від РПЦ (хто під тиском влади, хто за ідейним переконанням, а хто – і заради корисливих цілей) входило в підпорядкування ЖЦ, воно вело за собою й парафію. Як констатували радянські функціонери – «населення йде за тим або іншим рухом слідами попів» [8-9]. Іноді церковна переорієнтація парафії не афішувалася, і в ряді випадків миряни навіть не знали про зміну політичних думок свого пастиря.

Особливе значення для ЖЦ мало поповнення її рядів особами вищої ієрархії, зведеними в сан відповідно до канонів православної церкви. На платформу церковного відновлення стали архієреї: митрополити Тихон (Василевський) і Євдоким (Мещерський); архієпископи: Пімен (Пегов), Лоллій (Юр'євський), Олексій (Баженов), Андрій (Одинцов); єпископи: Олександр (Чекановський), Ювеналій (Машковський), Леонтій (Матусевич), Антоній (Панкєєв) та інші. Як стверджують тогочасні офіційні документи, «більшою мірою стан обновленства залежить від єпископів, їх популярності в масах віруючих» [10]. Траплялося, що представники нижчого духовництва були змушені стати «живоцерковцями», коли їхній єпископ переходив до ЖЦ.

Важливу роль у швидкому зміцненні ЖЦ відіграла її легітимізація внаслідок визнання її патріархами Сходу. У 1924 р. Константинопольський (Вселенський) Патріарх Григорій VII схвалив усі постанови Московського обновленського собору 1923 р. і порадив патріарху Тихону відійти від управління церквою [11]. Зарубіжна преса небезпідставно натякала, що це сталося внаслідок заходів, вжитих повпредами радянського посольства, і що Константинопольський Патріарх скористався нагодою проявити «авторитет над російськими церковними справами, авторитет, що не існував від XVII століття» [12]. Однак у такий спосіб канонічність обновленської церкви була затверджена. У 1926 р. Єрусалимський Патріарх Даміан визнав шлях, обраний обновленським священним синодом «для забезпечення православній церкві мирного життя в межах радянської Росії» «цілком правильним», але шкодував про розмежування церкви [13], а наприкінці 20-х рр. Константинопольські Патріархи Василій III та Фотій II зверталися до обновленців і РПЦ із закликом до об'єднання [14].

Авангардистські гасла обновленців, співзвучні з переломним історичним моментом, активна діяльність обновленськи налаштованого кліру, енергійна урядова підтримка, акції ДПУ, яке безжалісно розправлялося з протиборчим ЖЦ духовництвом, страх бути причетними до «контрреволюції», якою була оголошена РПЦ –

сукупність цих факторів сприяла тому, що ЖЦ досить швидко опанувала більшість парафій України, особливо в Харківській, Катеринославській, Одеській і частково – у Донецькій губерніях. Одночасно йшло організаційне оформлення руху [15].

Оголосивши себе верховною церковною адміністрацією, обновленці спочатку правили єпархіями, навіть не узаконивши власну владу якимись виборами. Тільки в лютому 1923 р. на I Всеукраїнському з'їзді «Групи православного білого духовництва і мирян Жива Церква» було організовано для керування церквою Всеукраїнське вище церковне управління (ВУВЦУ), проголошене тимчасовим органом правління, покликаним відновити Всеукраїнський синод шляхом обрання його на соборі України. На з'їзді були присутні представники Київської, Катеринославської, Харківської, Полтавської, Чернігівської, Подільської і Таврійської єпархій, всього 36 осіб [16].

Як питання програмного характеру було визначено справу національної орієнтації обновленської церкви. З'їзд затвердив резолюцію про українізацію церкви, пропозицію протоієрея Китиченка відкрити при ВУВЦУ відділ з українізації прийняв одноголосно [17]. Цей факт вельми важливий, оскільки спочатку обновленці практично не торкалися національних питань. Ідейний вождь руху О. І. Введенський не схвалював як національно-державний, так і класовий патріотизм, а журнал «Жива Церква» у 1922 р. засудив «всякий розподіл людини на національні перегородки» [18]. Коли ж російський рух дискредитував себе міжусобицею угруповань і вартим осуду поведінням занадто екзальтованих осіб, коли в Україні проводилася т. з. українізація, українські обновленці почали поволі віддалятися від колишнього «центру». Робота в цьому напрямку велася дуже обережно, оскільки поділ загальносоюзного обновленства не відповідав інтересам більшовиків, більш зацікавлених у зміцненні обновленської церкви, ніж у її розколі. На Україні вони не допустили внутрішнього розшарування руху, «ніякого дроблення, і підтримали тільки групу Жива церква» [19]. Однак поступово питання українізації, а потім – і автокефалії церкви стає одним з першорядних при визначенні курсу обновленської політики.

На з'їзді було вирішене питання друкованого органу ЦК ЖЦ, яким стала «Українська церковна газета». Передплата її стала обов'язковою для кожної єпархії України, аванс у сумі 150 крб. слід було внести в редакцію газети «негайно після повернення делегатів на місця» [20]. Головним

видавцем признався протоієрей В. Шаповалов. Три місяці ВУВЦУ діяло в Києві, потім перебазувалося до Харкова. Після ухвалення владою цього рішення члену Антирелігійної комісії (АК) Соколовському було доручено підшукати відповідне приміщення [21].

Важливою рисою обновленського руху була активність, дисциплінованість основної маси його членів. З'їзди, збори, наради, що відбулися після церковного перевороту, сприяли організаційному становленню ЖЦ. Позитивну роль відігравало залучення до роботи з'їздів мирян. Однак на організаційному рівні виявилися і суттєві її недоліки. Коли з часом стало очевидним, що надії на підтримку широкої маси віруючих у ЖЦ немає, найприйнятнішим варіантом системи управління стає жорстко централізована влада, якоюсь мірою - диктатура ВУВЦУ. При створенні ВУВЦУ обновленці використали стандарт бюрократичної структури радянської держави. Вищий орган влади виявився відірваним від народу, функціонував з метою координації роботи єпархіальних комітетів, які, у свою чергу, співвідносили діяльність з вимогами ВУВЦУ, а не зі злободенними потребами парафіян, відповідальні були перед ВУВЦУ, а не перед ввіреними їм людьми.

У пошуках шляхів вирішення цієї проблеми протоієрей І. Филевський навесні 1923 р. пропонував скоротити Харківський єпархіальний комітет, організувати його на таких засадах, щоб він став компактнішим та ідейнішим [22]. Однак обновленський рух на той час уже достатньо скомпрометував себе надмірним політиканством і неприхованим союзом з державною владою, запровадженням не вповні продуманих реформ, деякі з яких нічого спільного з православ'ям не мали, і поступово втрачав прихильників у середовищі кліру та мирян. Склалася ситуація, що загрожувала бунтом віруючих проти ЖЦ, як інформує один зі звітів ліквідкому: «Починається масовий відступ з ЖЦ тих, хто раніше був змушений вступити в неї і залишаються ті, хто ідейно хоча і пов'язаний з нею, але особливо нічого зробити не може через відсутність засобів і цілковитого несприйняття їх більшістю віруючих як загарбників церковної влади - комуністів, одягнених у попівські рясни» [23].

Не дістала схвалення парафіян світськість зовнішніх проявів обновленського духовництва, представники якого стригли бороди, носили короткі зачіски, віддавали перевагу світському одягу, рідко ходили в рясі. Додавало труднощів негативне враження від учинків поодиноких духовно недисциплінованих священослужителів.

Окремі з них дозволяли собі відвідувати публічні розважальні заклади, відкрито пиячити і курити [24]. Віруючі не схвалили і прийняття нового календарного стилю. «Необразлива сутність цієї зміни стилю, - відзначали партійні функціонери, - була, однак, сприйнята на селі навіть і без агітації тихонівців як зазіхання на одну з основ православної церкви, тим більше, що мало характер підроблення під бажання радянської влади» [25]. В Одесі, коли єпископ напередодні церковного свята оголосив, що святкування відбудеться за новим стилем, у відповідь посипалися погрози, що люди не бажають служіння за цим стилем, розлючена юрба змусила єпископа припинити службу. Слідом за тим до єпископа з'явилася делегація парафіян з пропозицією приєднатися до РПЦ [26]. Урядовці потім шкодували, що втратили момент. Швидке запровадження обновленнями нового стилю призвело до підриву собі авторитету [27].

Віруючі почали цілими громадами переходити до РПЦ, у багатьох місцях населення бойкотувало обновленських священників. Перші випадки слугували своєрідним сигналом для всієї іншої сільської маси, миряни перейшли до примітивних форм фізичного впливу на негодних кліриків. Священників, яких віруючі цінували, вони намагалися переконати відмежуватися від обновленців і увійти в підпорядкування РПЦ, і часто «священослужителі ЖЦ під тиском парафіян йдуть з такої» [28]. У порядку покаяння повертаються до РПЦ ієрархи, які тимчасово очолювали обновленство: архієпископи Інокентій (Летяєв), Фотій (Тапіро), єпископи Митрофан (Русинов), Тихон (Русанов) [29]. Деякі клірики, розчарувавшись у ЖЦ, склали сан. Зречення сану відбувалося ще й через фінансову незабезпеченість ЖЦ. Наприкінці 1924 р. звіти криворізького ліквідкому повідомляють, що «попи відрікаються, здебільшого молоді - причина - матеріальна незабезпеченість попів» [30].

Втрата парафій погіршила і без того хитке матеріальне становище ЖЦ. Оскільки основна маса парафіяльного обновленського священства жила за рахунок традиційних форм утворення церковного прибутку: добровільних членських внесків і грошей, виручених від торгівлі періодикою, а також - від пожертвувань парафіян під час церковного збору, а обновленці лише недовгий час очолювали єпархії, вони не спромоглися забезпечити фінансової стабільності ЖЦ. Зменшення кількості віруючих катастрофічно підривало позиції обновленської церкви. Згідно з даними катеринославського ліквідкому за лютий 1924 р. «обновленці не мають ніякого матеріального базису». В особливо

тяжких умовах перебували не так окремі клірики, як організаційні установи, адже внесків на утримання єпархіальних управлінь майже не надходило [31]. Тому актив ЖЦ був змушений побіжно ще й священнодіяти, що дуже заважало вести адміністративну роботу.

Необхідність консолідації сил в умовах, що ускладнилися для обновленців після звільнення з-під арешту Патріарха Тихона, спонукала їх до створення синоду. З метою відновлення втраченого, у тому числі і з вини надмірно радикального реформаторства - авторитету, було проголошено курс на зближення з традиційним православ'ям. Наявність додаткових регіональних труднощів, обтяжених конфронтацією з УАПЦ, прискорили скликання I Всеукраїнського обновленського собору, який і відбувся 25-27 жовтня 1923 р. Новим вищим органом влади став Всеукраїнський священний синод (ВСС) на чолі з архієпископом Піменом (Пеговим), згодом зведеним обновленцями у митрополичий сан. До складу синоду ввійшли: архієпископ Андрій (Одинцов), єпископ Феодосій (Сергеев), трохи пізніше - архієпископ Аверкій (Кедров), від мирян - проф. О. І. Покровський, від білого духовництва - протоієреї П. Фомін і Б. Дикарьов. Кооптувалися митрополит Інокентій (Пустинський), архієпископ Лоллій (Юр'євський), єпископ Серафім (Ляде) і протоієрей Д. Попов.

У статутних документах, затверджених собором, були обумовлені статус, повноваження й організаційна структура синоду, визначені його завдання і намічено послідовність робіт. Статут синоду вже вживав нову назву церкви: **Українська синодальна церква (УСЦ)** й іменував її автокефальною [32]. Однак остаточна ухвала

автокефалії УСЦ відноситься до пізнішого часу. Керівництво УСЦ досить серйозно підійшло до планування порядку проведення і попередньої розробки програми собору. Детальна структуризація ВСС, чітке визначення місця кожної складової ланки в загальній системі організації дисциплінували обновленський рух, додавали йому солідності. Водночас акт створення синоду, як централізованого органу правління, став порушенням принципів собороправності обновленської церкви. Виправдовуючи, за прикладом більшовиків, централізацію верховної влади необхідністю зміцнення сил в умовах протистояння з РПЦ, «наближених до воєнних», обновленці не були здатні зупинити неухильно прогресуючої бюрократизації руху.

Українські парафії на початок 1925 р., згідно із статистичними даними АК, розподілялися на такий зразок: РПЦ - до 6000, УСЦ - до 2900, УАПЦ - до 1500 парафій. У 1925 р. у деяких регіонах обновленцям вдається зміцнити свої позиції і збільшити число громад: наприклад, у Подільській губернії - на 247, у Волинській - на 36, в Донецькій - на 30 громад. Були виділені нові єпархії УСЦ: Кременчуцька, Криворізька, Маріупольська, Мелітопольська [33]. У певних регіонах стан УСЦ зберігався традиційно міцним, наприклад - в Одеській губернії.

Отже, на першому етапі діяльності обновленської церкви в Україні вона внаслідок державної підтримки та деяких інших факторів швидко зростає. 1924 р. став роком стабілізації обновленської церкви [34]. Але вже тоді виявилися ознаки наростаючої кризи, а похолодання більшовицької держави до УСЦ призводить уже на початку 30-х років до її краху.

1. ЦДАГО.- Київ.- Ф. 1.- Оп. 20.- Спр. 1450.- С. 1.
2. ДАДО.- Дніпропетровськ.- Ф. 1.- Оп. 1.- Спр. 1602.- С. 99.
3. Церковное оживление.- Одесса, 1922, 22 сентября - Кси.- С. 7.
4. Звезда,- 1922, 23 декабря.- № 132.- С. 7.
5. Вестник Священного Синода (обновленческого).- М., 1928.- № 7.- С. 6.
6. Поместный Собор Российской православной церкви: Бюллетени.- М.: Издание протопресвитера В. Д. Красницкого, 1923.- С. 16.
7. ДА РМ Автономної Республіки Крим.- Сімферополь.- Ф. 540.- Оп. 1.- Спр. 94.- С. 7.
- 8-9. ДАЗО.- Запоріжжя.- Ф. 316.- Оп. 3.- Спр. 32.- С. 226.
10. ЦДАГО.- Київ.- Ф. 1.- Оп. 16.- Спр. 2.- С. 93.
11. ДА РМ Автономної Республіки Крим.- Сімферополь.- Ф. 540.- Оп. 1.- Спр. 94.- С. 104.
12. Хомчук О. Церква поза церковною огорожею: Розколи і руйнація Української православної церкви в пошуках «константинопільського» визнання.- Чикаго, 2002.- С. 80.
13. ДА РМ Автономної Республіки Крим.- Сімферополь.- Ф. 540.- Оп. 1.- Спр. 187.- С. 3.
14. Хомчук О. Церква...- С. 79.
15. Ігнатуша О. М. Критичний огляд розвитку синодальної церкви на Півдні України (20-30-ті роки ХХ ст.) // Архів. Документ. Історія. Сучасність: Збірка наукових статей та матеріалів.- Т. IV.- Одеса: Друк, 2001.- С. 214-221.
16. ЦДАВОВ.- Київ.- Ф. 5.- Оп. 1.- Спр. 2291.- С. 24.
17. Там само.- С. 24.
18. Вестник Священного Синода.- 1925.- № 1.- С. 20; Живая церковь.- 1922.- № 4/5.- С. 2.
19. ЦДАГО.- Київ.- Ф. 1.- Оп. 20.- Спр. 1450.- С. 1.
20. Там само.- Ф. 5.- Оп. 1.- Спр. 2291.- С. 24.
21. Там само.- Ф. 1.- Оп. 20.- Спр. 1772.- С. 6.
22. Там само.- Ф. 5.- Оп. 1.- Спр. 2291.- С. 32.
23. Там само.- Ф. 1.- Оп. 20.- Спр. 1772.- С. 27.
24. ДАЗО.- Запоріжжя.- Ф. 316.- Оп. 3.- Спр. 32.- С. 226.; 23. Український православний благовісник.- 1926, 15 листопада.- № 22.- С. 9.

25. ЛАДО.- Дніпропетровськ.- Ф. 1.- Оп. 1.- Спр. 1602.- С 99.- С. 102.
26. Там само.- С. 88.
27. ДАЗО.- Запоріжжя.- Ф. 316.- Оп. 3.- Спр. 32.- С. 226.
28. ДАХО.- Харків.- Ф. Р-845.- Оп. 2.- Спр. 623.- С 94; ДАДО.-Дніпропетровськ.-Ф. 1.-Оп. 1.- Спр. 1602.- С. 99.- С 102; ДАЗО.- Запоріжжя.- Ф. 316.- Оп. 3.- Спр. 8.-С 102.
29. *Мануил (Лелішевський)*, митрополит. Расколы в Русской православной церкви в период 1917-1944 гг. / МДА, машинопись,- Чебоксары, 1959.- С. 8, 9.
30. ДАЗО.- Запоріжжя.- Ф. 316.- Оп. 3.- Спр. 32.- С. 226, 230.
31. ЦДАВОВ.- Київ.- Ф. 5.- Оп. 1.- Спр. 2291.- С 31; ЦДАГО.- Київ.- Ф. 1.- Оп. 20.- Спр. 1846.- С 3-5; ДАДО.- Дніпропетровськ.- Ф. 1- Оп. 1- Спр. 1602- С 103.
32. ДА РМ Автономної Республіки Крим.- Сімферополь.- Ф. 540.- Оп. 1.- Спр. 41; ДА СБУ- Київ.- ФП. 65744- С 4, 5.
33. ЦДАГО.- Київ.- Ф. І.- Оп. 16.- Спр. 2 - С 79; Оп. 20.- Спр. 2006.- С. 83; *Ігнатуша О. М.* Критичний огляд...-С 214-221.
34. ЦДАГО.- Київ.- Ф. 1- Оп. 20.- Спр. 1846.- С 3.

Bilan G.

THE RENOVATIVE CHURCH IN UKRAINE (from the rise up to the second council)

The article traces a formation and the first phase of development of the Renovative Church in Ukraine. Characteristical features and tendencies are discussed.